

СЛОВО «ВІДЩЕПЕНЕЦЬ» У ЛЕКСИКОНІ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Лариса МАСЕНКО,

доктор філологічних наук, професор, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

У статті розглянуто функціонування в тоталітарному дискурсі лексеми «відщепенець» на позначення інакодумців. Досліджено етимологію слова, історію його фіксацій в українських лексикографічних джерелах, зв'язок із спорідненим російським «отщепенец», вживаним у російській публіцистиці початку ХХ ст.

Ключові слова: відщепенець, пейоративна лексика, тоталітарна мова.

THE WORD *RENEGADE* IN THE LEXICON OF TOTALITARIANISM

Larysa MASENKO,

Dr. habil., Professor, National University of "Kyiv-Mohyla Academy"

The article considers the lexeme 'renegade' functioning in the totalitarian discourse to designate dissidents. The study includes the etymology of the corresponding Ukrainian word 'vidshchepenets', the history of its presentation in Ukrainian lexicographical sources, and its relation to the affined Russian 'otschepenets' used in Russian publicism in the early XX c.

Key words: renegade, pejorative vocabulary, totalitarian language.

Як зазначає Міхал Ґловінський, польський дослідник тоталітарної мови, що її Джордж Орвелл назвав новомовою, однією з її визначальних рис є антикомунікативність. У тоталітарній системі влада виступає як єдиний суб'єкт комунікації. Її спілкування з народом не орієнтоване на діалог, а вимагає лише беззастережного послуху, схвального або принаймні мовчазного прийняття всіх її наказів і заходів. Це мова одноголоса, що не передбачає спілкування у звичному його розумінні – як розмову, дискусію, обговорення проблем з можливістю досягнення компромісів або консенсусу [19, с. 166].

У період сталінізму знищення свободи слова й думки, поєднане зі свавіллям влади й безпрецедентним терором, паралізували суспільство. У лещатах найжорстокішої диктатури людність перетворилася на пригноблену мовчазну масу. З міжособистісного спілкування зникли довіра, солідарність, теплота людських контактів і порозуміння.

Разючий контраст атмосфери повоєнного Харкова з містами вільного світу спостеріг американський кореспондент Джордж Мурад. Він приїхав до Харкова у березні 1945 р. з Будапешта, який тоді ще зберіг, за його словами, «дух веселого, звиклого до розкоші міста, сповненого суєти і голосного гамору вільного світу» [6, с. 39]. Зовсім іншу картину побачив Дж. Мурад, коли він з колегою-журналістом ішов широкою Сумською вулицею Харкова. Хоча вулиця

була переповнена сотнями перехожих, вони не почули жодного звуку, крім човгання підшов. «Прислухайтесь! – підсумував журналіст свої враження від мовчущого Харкова. – Над вулицею кожного вільного міста стоїть гамір, суміш людських голосів: там десь – аргумент, там – привітання приятелів, там – оклик поліціанта на необачного пішохода, вигуки вуличних торговців Каїру чи говірливих шоферів Нью-Йорка. Все це разом сплітається в мелодію свободи, якої ви ніколи не чуєте, доки вона не зникне. В тоталітарних країнах люди йдуть і мовчать. Бажаючи уникнути неприємностей, вони роблять себе настільки непомітними, наскільки це взагалі можливе» [6, с. 39].

Антикомунікативна сутність тоталітарної мови яскраво виявилась у період появи опозиційних рухів у Польщі й Чехословаччині. Очільники Польської Народної Республіки у серпні 1980 р. показали свою нездатність порозумітися з робітниками-страйкарями. Події в Чехословаччині у 1968 р. виявили, що керівництво СРСР не розуміло значення понять «демократія» і «свобода» [19, с. 166–167].

Пройнята лицемірством, радянська система з метою створення свого позитивного образу для зовнішнього світу позичила лексику й формулювання деяких конституційних норм із мови розвинутих демократій, проте в умовах диктаторського режиму вони виконували лише роль словесних фікцій. Суперечність між радянськи-

ми реаліями і позірно демократичними нормами, прописаними в офіційних документах, вдало використовували українські інтелектуали-опозиціонери під час судових процесів 60–70-х рр., заганняючи суддів у глухий кут. Таку практику в спілкуванні з працівниками КДБ і судів використовував, зокрема, В'ячеслав Чорновіл.

Коли розглядалась його справа, Чорновіл висловив протест проти закритого засідання суду, пославшись на Конституцію СРСР і 20-ту статтю кримінально-процесуального кодексу, які гарантували відкрите проведення суду такого характеру. Оскільки закритий суд порушив Конституцію і кодекс, констатував Чорновіл, він вважає його недійсним.

Присутній на суді Михайло Осадчий так описує сцену реакції суддів і прокурора на заяву Чорновола: «Це був грім серед ясного неба. Він сколихнув сонливих суддів, він роздратував огрядного прокурора. Прокурор зірвався, мов обпечений, з місця і кинув заяву в обличчя В'ячеславу Чорноволу: “Вы враг!” – крикнув він, і йому від обурення перехопило подих» [8, с. 60–61].

Попри те, що рух Опору, який виник в Україні внаслідок розвінчання культу Сталіна й відносної лібералізації режиму, мав культурницький, а не політичний характер, влада сприйняла його як велику загрозу своєму існуванню. У діяльності шістдесятників, які відкрито виступили проти русифікації, на захист мовних і культурних прав свого народу, Москва побачила небезпеку українського національного відродження.

Уже з другої половини 1960-х рр. партійні органи й КДБ розгорнули кампанію з дискредитації учасників руху Опору. Місцева колоніальна адміністрація за наказом з Москви оголосила їх «українськими буржуазними націоналістами» і засудила багатьох із них до тривалих термінів ув'язнення. Каральні органи і пропаганда робили все, щоб заблокувати вплив шістдесятників на суспільство, проникнення їхніх ідей у ширші кола соціуму. Це передбачало навіювання «трудящим масам» за допомогою словесних маніпуляцій переконання у нечисленності, нікчемності груп інакодумців. Газети, виливаючи на дисидентів брутальну лайку, називали їх «жалюгідною купкою людіцв, які нікого не представляють» [2, с. 80–82].

Надія Світлична у спогадах про переслідування дисидентів у 1960-х рр. згадує події, пов'язані з листом ЦК партії, адресованим Спілці письменників, у якому партійні органи «роз'яснювали» літераторам необхідність проведених арештів і ув'язнень. Керівництво Спілки, як завжди у таких випадках, мало зібрати загальні збори письменників з метою ознайомлення їх зі змістом листа й колективним

осудом заарештованих колег. Присутня на зборах Надія Світлична пише: «Слухати було страшно. “Цитуючи” тих, хто вже ніяк не міг ні заперечити, ні підтвердити, – братів Горинів, Є. Кузнецову та ін., – автори листа втокмачували в обивательські голови, що купка зарозумілих *відщепенців* (курсив мій. – Л. М.) продавала батьківщину західним спецслужбам – оптом і вроздріб (як не дивно, подібні аргументи часто спрацьовували), що вони, мовляв, мріяли завдати збройної шкоди для доброї матері-Вітчизни» [10, с. 15].

Владні інспірації відображає тогочасне поширення у пропагандивному дискурсі негативної номінації інакодумців – «відщепенець». Цим ярликом партійні й каральні органи таврували кожного, хто наважувався у застрашеній мовчущій масі подати голос, висловити свою незгоду з генеральною лінією партії, заявити про своє людське право на свободу слова, на вільне самовиявлення своєї особистості.

Слово «відщепенець / одщепенець» (рос. «отщепенец») за «Словником української мови» (в 11 томах) має значення «Той, хто відірвався від певного суспільного середовища або відкинутий середовищем» з ілюстрацією з твору І. Микитенка: «Намалюй нащадкам сатиричними фарбами пики *одщепенців* суспільства, яких життя викидає на смітник історії» [12, с. 666].

«Відщепенець» походить від дієслова «відщеплювати» – «відбивати, відколювати частину чого-небудь», пор. похідне «відщеп» «археол. уламок кам'яної породи, відбитий рукою людини», що в сучасному «Словнику української мови» за редакцією В. Жайворонка знаходить трохи ширше тлумачення: «1. Той, хто відірвався від власної суспільної групи, середовища; той, якого відкинуло суспільство, середовище» [14, с. 148].

Борис Антоненко-Давидович виступав проти вживання цього слова в українській мові, вважаючи, що воно скальковане з російського слова «отщепенец» і має інший точний відповідник в українській мові – «відступник». На підтвердження своєї думки письменник наводив факт відсутності лексеми «відщепенець» у словнику Б. Грінченка й академічному словнику за редакцією А. Кримського і С. Єфремова. Це слово, зазначав Б. Антоненко-Давидович, «явне непорозуміння, що випадково потрапило в наші періодичні й неперіодичні видання, часом збиваючи з пантелику масового читача» [1, с. 32].

Показово, що Василь Овсієнко, міркуючи про походження слів «дисидент» і «отщепенець», наводить це останнє слово російською мовою: «...термін “дисидентство” накинута нам Заходом. “Дисидент” означає “інакодумець”. “Отщепенець” – це правиль-

но щодо того, хто відійшов від колишніх своїх одностайних. Але ж були люди, які ніколи не поділяли панівної ідеології. Вони не дисиденти. У них своя ідеологія. І оскільки в Україні в 50–80-х роках проти тоталітарного окупаційного режиму діяли люди різного світогляду, то я би все разом називав “рух опору”. Цей термін запропонував Валентин Мороз, назвавши так одну зі своїх статей» [7, с. 122].

Історія слова «відщепенець» підтверджує його походження з російської мови, зокрема з політичного дискурсу початку ХХ ст. Російському філософу П. Струве належить сентенція, висловлена в 1909 р. щодо російської інтелігенції, ідейною формою якої, на його думку, було «ее отщепенство, ее отчуждение от государства и враждебность к нему» [18].

Слід сказати, що український відповідник до розглядуваного російського слова у близькій до нього фонетичній формі «одщепенець» наводять деякі словники української мови кінця ХІХ – початку ХХ ст. Воно фіксоване в «Російсько-українському словнику» М. Уманця і А. Спілки 1893–1898 рр. як відповідник до російських слів «еретик» і «отщепенець» з українським синонімічним рядом «еретик», «недовірок», «полувірок», «невірний» [16, с. 613]. Фіксує лексеми «еретик» і «одщепенець» як українські відповідники до російського «отщепенець» також «Російсько-український словник» С. Іваницького і Ф. Шумлянського 1918 р. [3, с. 272].

Сучасний «Словник синонімів української мови» подає слово «відщепенець» до домінантного «відступник» («той, хто відмовився від своїх поглядів, ідеалів, політичних переконань тощо») у такому синонімічному ряду: ренегат, перевертень, зрадник, недовірок, перебіжчик, *відщепенець*, перекинець, перекинчик [11, т. 1, с. 273].

Святослав Караванський у «Практичному словнику синонімів української мови» не фіксує ані слова «відщепенець», ані слова «відступник».

Слід зазначити, що, попри тлумачення слів «відщепенець» і «відступник» в одному синонімічному ряду, їх не можна вважати повними синонімами. «Відщепенець» містить певний семантичний нюанс, відсутній у лексемі «відступник», особливо якщо взяти до уваги його спорідненість із наведеним вище словом «відщеп» – «уламок кам'яної породи, відбитий рукою людини».

«Відщепенець» позначає особу, яка відірвалась («відкололась») від такого середовища, яке усвідомлюється як моноліт, злитована цілісність, що робить «відщепенство» від нього надто складним і, власне, винятковим явищем.

Відчуття винятковості, самотності інакодумства в ідеологічно, мовно й ментально уніфікованому су-

спільстві з проєкцією на власну долю відтворив Іван Світличний в іронічному «Випадковому сонеті»:

Я – випадок. Я із закону випав

І впав у винятковість, як у сон.

Але не любить винятків закон.

.....

І все ж я, випаденець, під замком

Сиджу собі, неконденційний виплід.

.....

Бо що як всі захочуть випадати?

Хто може випадущим раду дати? [цит. за: 9, с. 357].

Семантична специфіка російської назви інакодумців «отщепенець», похідної з політичного лексикону дореволюційної самодержавної імперії, сприяла її актуалізації в радянській новомові.

Цікаво, що в епістолярії Василя Стуса знаходимо слово «відщепенство» у значенні, протилежному до офіційного. У «Відкритому листі до Івана Дзюби» поет вживає його для характеристики міщанства, відірваного від свого народу: «І треба було виняткової сміливості, щоб згадати про національно обмежених міщан, які наглухо окопалися в прірві *відщепенства* від рідного народу. Над чим ти глузуєш? Над нашою найбільшою трагедією. Над тим, що нас старанно ізольовано від свого народу. Чи ж не кожен із нас відчував свій рідний люд на неоглядній відстані обопільного мовчання? Хіба ти не знаєш, що кожен наш літератор приневолений до пожиттєвої самотності, як народ – до вікового безголосся» [15, с. 442].

Варто навести й приклад іронічного сприйняття в середовищі шістдесятників, людей з почуттям внутрішньої свободи й гідності, ярликів, які їм чіпляв репресивний апарат. В'ячеслав Чорновіл в одному з листів, надісланих із табору, в якому відбував покарання, дотепно обіграв внутрішню форму слова «відщепенець». Згадуючи газету «Літературна Україна», В. Чорновіл зауважив, що вона «часом містить статті *прищепенців* про *відщепенців*» [5, с. 26]. В індивідуальному авторському утворенні «прищепенець» В. Чорновіл дотепно використав значення дієслова «прищеплювати (прищепляти, прищепити)»: «Пересаджувати пагін або бруньку однієї рослини на тканину іншої з метою надати останній тих чи інших властивостей» і метафорично перенесене «Виховувати в кого-небудь певні навички, почуття, риси характеру і т. ін.» [13, т. 8, с. 105]. У протиставленні до лайки «відщепенець», вживаний у радянському публіцистичному дискурсі, новотвір Чорновола набув виразної іронічної конотації, позначивши кар'єристів, які пристосовувалися до тоталітарної влади, ставши її вірними слугами.

Подібне іронічне обігрування ярлика з репресивного репертуару є одним із виявів формування

в мовленні шістдесятників антитоталітарного дискурсу, що його блискуче описала Анна Вербицька [17]. На відміну від польської ситуації, де вживання похідних утворень від назви служби безпеки з іронічними конотаціями набуло поширення в повсякчасній розмовній мові у загальнонаціональному масштабі, що свідчило про звільнення суспільства від страху перед репресивними органами, в Україні середовище, в якому розвинулось явище антитоталітарної мовної самооборони, обмежувалось колом дисидентів. Зазначений слововжиток у мові шістдесятників та інших протестних груп українського суспільства заслуговує на окреме дослідження. Можна навести лише деякі зразки подібної колективної мо-

вотворчості. Так, Михайлина Коцюбинська у нарисі про Григорія Кочура згадує таку іронічну реакцію на репресивні заходи влади, що побутувала в середовищі шістдесятників: «Адже за поширеною в той час класифікацією дисидентів на "дисидентів, сидентів і відсидентів" він (Г. Кочур. – Л. М.) належав до останніх, вповні "відсидівши" своє» [4, с. 231].

Підсумовуючи, зазначимо, що слово «відщепенець», яке прийшло в український радянський лексикон з імперської мови ненависті, у нових демократичних умовах суспільного життя має перейти до розряду тих слів, котрі в лексикографічних працях маркуються позначками «історичне» або «застаріле».

Література

1. Антоненко-Давидович Б. Як ми говорили / Б. Антоненко-Давидович. – К.: Либідь, 1991.
2. Григоренко П. Приховування історичної правди / П. Григоренко. – К.: Українська прес-група, 2012.
3. Іваницький С. Російсько-український словник / С. Іваницький, Ф. Шумлянський. – К.: Обереги, 2006.
4. Коцюбинська М. Ірпінь. Кочура, 12 / М. Коцюбинська // Коцюбинська М. Книга споминів. – К.: Акта, 2006.
5. Коцюбинська М. Листи Чорновола і Чорнівіль у листах / М. Коцюбинська // Чорновіл В. Твори: у 10 т. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 4. – Кн. 1: Листи.
6. Мурад Дж. Пісня свободи / Дж. Мурад // Соловей О. Переклади / О. Соловей. – К.: Задруга, 2001.
7. Овсієнко В. Світло людей: мемуари та публіцистика: у 2 кн. / В. Овсієнко. – Х.: Харківська правозахисна група; К.: Смолоскип, 2005. – Кн. 1.
8. Осадчий М. Більмо / М. Осадчий. – Л.: Каменяр, 1993.
9. Плющ Л. І все ж я – випадок. Сам по собі / Л. Плющ // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998.
10. Світлична Н. Родинний спогад / Н. Світлична // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998.
11. Словник синонімів української мови: в 2 т. / А. Бурячок, Г. Гнатюк, С. Головащук та ін. – К.: Наук. думка, 1999. – Т. 1.
12. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1970. – Т. 1.
13. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 8.
14. Словник української мови. – К.: ВЦ «Просвіта», 2012.
15. Стус В. Відкритий лист до Івана Дзюби / В. Стус // Стус В. Твори: у 4 т., 6 кн. – Л., 1994. – Т. 4.
16. Уманець М. Словар російсько-український / М. Уманець, В. Спілка. – Х.: ДВУ, 1925.
17. Вежицка А. Антитоталітарний язык в Польше: механизмы языковой самообороны / А. Вежицка // Вопросы языкознания. – 1993. – № 4.
18. Лавров-Земский В. Интеллигентский отщепенец / В. Лавров-Земский // Нева. – 2003. – № 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/neva/2003/12/lavrov22.html>
19. Głowiński M. Nowomowa / M. Głowiński // Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Współczesny język polski. – Wrocław, 1993.

Лірична нота

Ви кажете, що любите дощі,
Які бринчать на струнах мі-сі-солі.
Самі ж від них тікаєте мерщій
Під синтетичне небо парасолі.

Ви кажете, що любите вітри,
Які з дерев знімають жовкле листя.
Самі ж від них шукаєте укриття
І вікна зачиняєте в обійстях.

В безмежжі світу – правда на межі,
Бо правлять ним лукаві й лицеміри.
Ви кажете, що любите... Кажіть.
Та хто в таку любов уже повірить?

Вогонь в каміні, злива – за вікном,
Що плеще вам осанну у долоні,
В холодну душу увійдуть теплом
І схилять у сновидді вавилони.

Зустрічні шквали вам не по нутру,
Бо заслабкі собі зростили крила.
Попутний вітер зманює за круг
І напинає золоті вітрила.

Михайло ЖАЙВОРОН